

‘Voordat het over intersectioneel feminisme ging in Nederland, had je *Caleidoscopische visies*, over de levens van zwarte, migranten- en vluchtelingenvrouwen en de overlappende tegenwerkende systemen, maar ook over het verzet en de vindrijkheid. Wat een geluk weer opnieuw van de wijsheid van deze pioniers – mét de nieuwe generatie feministen – te mogen proeven.’

Clarice Gargard, schrijver, journalist, filmmaker en medeoprichter van Lilith Magazine

‘*Caleidoscopische visies* toont aan hoe belangrijk het is om onze eigen geschiedenis van emancipatiebewegingen te kennen. Jonge generaties activisten staan op de schouders van Zwarte, Migranten- en Vluchtelingenvrouwen die al in de jaren '80 belangrijk werk deden waar wij nu op voortborduren.’

Mitchell Esajas, directeur van The Black Archives

‘Racisme in al zijn verschijningsvormen is een prominent, negatief onderdeel van het leven van velen in Nederland, en een waaier aan politieke actoren wakkert dit, nu, in 2024, ook nog aan. Godgeklaagd. Dit prachtige boek is voor allen die zich inzetten tegen racisme en seksisme, en die willen leren over voorlopers hierin, en over hoe hun erfenis recht te doen in deze dreigende tijden.’

Mieke Verloo, hoogleraar Vergelijkende Politiek en Ongelijkheidskwesties aan de Radboud Universiteit Nijmegen

‘*Caleidoscopische visies* is een inmiddels iconisch boek over de feministische en lesbische ZMV-beweging in Nederland. In dit boek, nog steeds het enige boek over de ZMV-beweging, wordt een belangrijk verhaal verteld over de unieke wijze waarop de ZMV-beweging zich organiseerde en onttrok aan de macht van de Nederlandse staat. *Caleidoscopische visies* blijft relevant voor eenieder geïnteresseerd in de formatie van het Zwart feminisme, het belang van archieven, en hedendaagse antiracismebewegingen.’

Chandra Frank, universitair docent Women's, Gender, and Sexuality Studies aan de University of Cincinnati, Ohio

‘Confronterend relevant. Met kritische helderheid beschrijven de auteurs de mechanismen die zorgen voor systematische onderdrukking en uitsluiting van ZMV-vrouwen in Nederland. De toegevoegde reflecties maken dit opnieuw een onmisbare bron voor eenieder die onze samenleving vanuit een intersectioneel perspectief wil begrijpen.’
Serena Does, bijzonder hoogleraar Sociale Ongelijkheid en Veerkracht aan de Vrije Universiteit Amsterdam en wetenschappelijk adviseur bij het Verwey-Jonker Instituut

‘Op het lijstje van boeken die mijn leven hebben beïnvloed staat prominent *Caleidoscopische visies*. Het werk binnen de Marokkaanse Vrouwenvereniging Nederland en de ZMV-vrouwenbeweging liet duidelijk zien dat de emancipatie aan het begin van de 21^e eeuw nog niet was afgerond. Het boek beschreef ons werk, legde dwarsverbanden en benoemde gedeelde belangen. Toen ik hoorde dat het opnieuw werd uitgebracht, maakte ik een vreugdesprong: om de vrouwenbeweging te begrijpen, is het essentieel en actueel. Het gaat niet over een kleine groep vrouwen; het gaat over onze samenleving als geheel. Juist nu.’
Fenna Ulichki, stadsdeelvoorzitter Amsterdam West en oud-voorzitter van MVVN

‘De glasheldere analyses in *Caleidoscopische visies* zijn meer dan 20 jaar na het verschijnen van de originele druk actueler dan ooit. Voor wie inzicht wil krijgen in hoe verschillende vormen van maatschappelijke uitsluiting in de Nederlandse samenleving met elkaar samenhangen is dit baanbrekende werk onontbeerlijk. Het boek is vitaal erfgoed voor eenieder die streeft naar een rechtvaardiger samenleving.’
Guno Jones, hoogleraar Anton de Kom leerstoel Geschiedenis van kolonialisme en slavernij en hun hedendaagse sociale, culturele en juridische doorwerking aan de Vrije Universiteit

‘Met de heruitgave en hernieuwde introductie van dit klassieke werk brengt de Nederlandse intellectuele traditie een belangrijke etnografische en theoretische parel voort. De hoofdstukken zijn door, voor en over de levende ervaringen van vrouwen van kleur. Verenigd door een gedeelde antikoloniale, antiracistische en antikapitalistische horizon, wisten zij dat er zonder gedeelde coalities geen kans is om de machtsstructuren die ons uitbuiten, onderdrukken en verdeelen, te ontmantelen.’
Miriyam Aouragh, hoogleraar Digitale Antropologie aan de University of Westminster, Londen

CALEIDOSCOPISCHE VISIES

De zwarte, migranten- en vluchtelingen-
vrouwenbeweging in Nederland

*Onder redactie van Nancy Jouwe,
Maayke Botman & Gloria Wekker*

*Met een nieuw voorwoord van
Sarah Bracke
en een nieuwe inleiding van
Maayke Botman, Sarah Bracke,
Nancy Jouwe, Nawal Mustafa
& Gloria Wekker*

MAZIREL
PERS

Ontwerp omslag: Mijke Wondergem
Ontwerp binnenwerk: Crius Group, Hulshout

Mazirel Pers is een imprint van Walburg Pers.

ISBN 978 94 6456 361 0
e-ISBN 978 94 6456 362 7 (ePub)
NUR 745/747

Dit boek is eerder verschenen in 2001 bij het Koninklijk Instituut voor de Tropen, Amsterdam.

Oorspronkelijke uitgave © 2001 M. Botman, N. Jouwe, G. Wekker en KIT Publishers

Hernieuwde uitgave © 2024 N. Jouwe, M. Botman, G. Wekker en Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

Tekstredactie 2024: S. Bracke, M. Botman, N. Jouwe, G. Wekker

www.mazirelpers.nl

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoudsopgave

Voorafgaand aan de nieuwe uitgave	7
Voorwoord <i>Sarah Bracke</i>	9
Dansen in de regen: intersectionaliteit in beweging Inleiding <i>Maayke Botman, Sarah Bracke, Nancy Jouwe, Nawal Mustafa en Gloria Wekker</i>	13
Originele uitgave	41
Voorwoord <i>Ann Phoenix</i>	43
Inleiding <i>Maayke Botman en Nancy Jouwe</i>	47
Een hoogvlakte met koude winden. De geschiedenis van het gender- en etniciteitsdenken in Nederland <i>Gloria Wekker en Helma Lutz</i>	71
Er ontbreekt altijd een stuk van de puzzel. Een inclusief curriculum gewenst <i>Troetje Loewenthal</i>	115
Heilig vuur. Bezieling en kracht in de organisatievorming van zmv-vrouwenbeweging in Nederland <i>Amalia Deekman en Mariëtte Hermans</i>	167

Een vrouw die danst in de regen. Strategieën van zwarte, migranten- en vluchtelingen vrouwen in literatuur, theater en film	231
<i>Isabel Hoving en Gabbi Mesters (met medewerking van Tessa Boerman en Nathalie Frederiks)</i>	
‘Tot behoud van mijn identiteit.’ Identiteitsvorming binnen de zmv-vrouwenbeweging	295
<i>Esther Captain en Halleh Ghorashi</i>	
Over de auteurs	355

Voorafgaand aan de
nieuwe uitgave

Voorwoord

De presentatie van *Caleidoscopische visies* in 2001 in het Tropenmuseum in Amsterdam staat in mijn geheugen gegrift – het was de bijzonderste Internationale Vrouwendag die ik tot nog toe mocht meemaken. Het boek verrichtte pionierswerk: het bracht voor het eerst de ZMV-vrouwenbeweging in Nederland uitgebreid in kaart, het ontwikkelde en verankerde *intersectionality* – een term die Kimberlé Crenshaw zo'n decennium eerder aan de andere kant van de Atlantische Oceaan introduceerde om over in elkaar grijpende vormen van onderdrukking te praten – in een Nederlandse context en het onderwierp belangrijke delen van die Nederlandse samenleving aan zo'n intersectionele analyse. Bovendien creëerde het boek gemeenschap – rondom het boek, maar ook in het boek. *Caleidoscopische visies* kwam tot stand in een intergenerationele feministische samenwerking van Maayke Botman, Nancy Jouwe en Gloria Wekker in een tijd waarin feminisme achterhaald verklaard werd en generaties tegen elkaar opgezet werden. Maayke en Nancy waren mijn studiegenoten in wat toen Vrouwenstudies heette aan de Universiteit van Utrecht, en Gloria was mijn docent. Tegen wil en dank was ik op dat ogenblik deel van een 'feminisme vs. girlpower'-debat dat vooral door de media opgezet en uitgesponnen werd als een generationeel conflict, waarbij de positie 'jonge feministe' weggezet werd in het rariteitenkabinet. Keer op keer ging ik dan bewijzen dat jonge feministen wél bestonden – vermoeiend. Die voorstelling in de media stond in schril contrast tot de volle zaal van het Tropenmuseum waar feministen, van verschillende generaties en verschillend geracialiseerd, het boek warm en gretig ontvingen. Daar heerste verbondenheid. En terwijl dat gevoel van verbondenheid wellicht niet vrij was van de euforie van het moment, bracht het voor mij de witheid van

het toenmalige door de media georkestreerde generatieconflict van het feminisme scherp in beeld.

Dat *Caleidoscopische visies* een klassieker zou worden, was me toen al duidelijk. Het werd echter wel een klassieker met paradoxen: een klassieker die reeds na een paar jaar niet meer verkrijgbaar was. Een boek dat door Atria, het Kennisinstituut voor Emancipatie en Vrouwengeschiedenis in Nederland, in hun ‘feministische klassiekers’-serie opgenomen werd, maar door middel van een pdf-versie beschikbaar gemaakt moest worden voor de boekenclub. Een boek met naamsbekendheid, die echter hoe langer hoe minder inhield dat het boek gelezen of de inhoud gekend is. Door de jaren heen begon dit verdacht veel te lijken op die paradoxen van de Nederlandse cultuur die Gloria Wekker in *Witte onschuld* ontrafelt, de ontkenning en het weggijken die solide kennis over gender en racialisering in de weg zitten.

Witte onschuld brengt ons ook bij het belang van culturele archieven: de kennis in dit boek door en over ZMV-vrouwen is een cruciaal onderdeel van het Nederlandse culturele archief, met name als tegenarchief, en zoals bell hooks ons al waarschuwde, vergt het veel inspanning om dit soort archieven te bewaren. Als wij daar niet voor zorgen, dan verdwijnen ze. Ook hier is die ‘wij’ een hele gemeenschap, maar Nancy, Maayke en Gloria waren wel de motoren. Dit is wat de redacteuren bewoog om een herdruk (en vertaling) op touw te zetten, en het was een eer en genoeg voor mij om dit mede mogelijk te maken.

Dit brengt mij bij een derde aanknopingspunt uit het werk van Gloria. Het project van heruitgave vertrok van mijn oude, door de redacteuren gesigioneerde boek – er was geen originele floppydisk meer noch enige andere digitale kopij. Het boek is vervolgens door vele liefdevolle en capabele handen gegaan – bijna als een gouden munt, zoals de trefende uitdrukking in Gloria’s onderzoek over mati-werk in Suriname. Stefano Giani, bibliothecaris bij de afdeling Sociologie aan de Universiteit van Amsterdam, heeft elke pagina manueel ingescand, en Aslihan Öztürk, onderzoeksassistent,

heeft pagina voor pagina van de ingescande versie naast het originele boek gelegd om de overzetfouten eruit te halen. Toen pas konden we aan de eindredactie beginnen. Zowel het NWO/Vici-project *En/Gendering Europe's Muslim Question* alsook het Amsterdam Research Centre for Gender and Sexuality (ARC-GS) maakte middelen vrij voor dit werk. En uiteindelijk kwam deze 'gouden munt' terecht bij Amsterdam University Press, en vervolgens bij Mazirel Pers, in de handen van Jan-Pater Wissink, Ilse Lazaroms, Mirte Liebrechts en Floor Appelman. Zij creëerden ook de condities waaronder we de inleiding van de heruitgave konden schrijven, samen met de onmisbare Nawal Mustafa.

Wat hier nu voor ons ligt is een belangrijk tijdsdocument. Het is een wezenlijk deel van hoe macht, gender en racialisering werken in de culturele archieven van Nederland, en het documenteert hoe actief, creatief, conflictueus en vernieuwend verschillende bewegingen van ZMV-vrouwen zich daarin bewogen en gaandeweg een tegenarchief creëerden. Het biedt ook een eigen taal en benadering om intersectioneel te denken. Denken met een caleidoscoop is immers niet precies hetzelfde als denken met een kruispunt. Het is door velen al eerder opgemerkt: de manieren van denken die Crenshaw ons aanreikte met haar concept van intersectionaliteit zijn ontwikkeld in een specifieke juridische context, met het doel om vrouwen van kleur op betere manieren te kunnen beschermen tegen geweld en discriminatie binnen de bestaande wettelijke kaders. Dat is een enorme verdienste. Tegelijkertijd kunnen intersectionele manieren van denken binnen dat originele kader er ongewild voor zorgen dat de assen van onderdrukking – de spreekwoordelijke straten in Crenshaws metafoor van het verkeerskruispunt – vastgepind worden, alsof ze eenduidig zijn of los van elkaar bestaan. Het beeld van de caleidoscoop biedt ons andere horizonten om in in elkaar ingrijpende vormen van onderdrukking te denken, horizonten waarin meervoudigheid en complexe patronen centraal staan. Het is vooral cruciaal dat al deze kennis en conversaties

overgeleverd worden, en ons denken en handelen niet elke keer vanuit het niets – of vanuit onwetendheid of zelfs onschuld – moeten beginnen.

Terwijl *Caleidoscopische visies* maanden voor 9/11 en de War on Terror die daarop volgde gepubliceerd werd, staat de systematische wijze waarop moslims in Nederland en Europa worden geproblematiseerd reeds in de steigers in het boek. Er zijn uiteraard vele actualiseringen te maken van het originele boek – we maken daar een start mee in de inleiding bij de herdruk en nodigen lezers en gebruikers van het boek van harte uit om dat werk voort te zetten, in de vele richtingen van intersectioneel denken en intersectionele praktijken die we in de komende tijden hard nodig zullen hebben. Ik leg net na de Nederlandse verkiezingsuitslag van 22 november 2023 de laatste hand aan dit voorwoord; zonder op dit moment te weten hoe die uitslag vertaald zal worden in een regering, weten we wel dat de partij die de meeste stemmen wist te halen gebouwd is op een uiterst rechts programma van haat en racisme. Een programma dat de islam – na zoveel eeuwen verstrengeld te zijn met Nederland – wil uitbannen, dat moslimvrouwen wil verbieden een hoofddoek te dragen en dat migratie en asielrecht wil ontmantelen. Kortom, een programma dat de Nederlandse samenleving zoals die is (niet de wit-supremacistische nostalgische versie ervan die de natte droom is van de adepten van samenzweringstheorieën over ‘omvolking’) zou verminken en onherkenbaar zou maken. Onze slaagkansen om die samenleving bewoonbaar te maken voor iederéén hangen samen met stevige kennis over de relevante culturele archieven, inclusief de archieven van verzet en bevrijding. Deze heruitgave zal daaraan bijdragen.

Sarah Bracke
Amsterdam, 29 november 2023

Dansen in de regen: intersectionaliteit in beweging

Inleiding

Caleidoscopische visies. De zwarte, migranten- en vluchtelingenvrouwenbeweging in Nederland werd in maart 2001 gepubliceerd. Het was toen en is nu nog steeds het eerste en enige boek in zijn soort in het Nederlandse intellectuele landschap. Het introduceerde intersectionaliteit en stelde een interseccionale theorie en praktijk centraal. Intersectionaliteit is een complexe, omvattende manier van denken en handelen die belangrijke, gelijktijdig werkende ordeningsprincipes – zoals gender, ‘ras’/etniciteit, klasse en seksualiteit – in stelling brengt om de sociale werkelijkheid te begrijpen op basis van een machtsanalyse.

Het boek veranderde de koers van het feminisme en de vrouwenbeweging in Nederland door de kritische interventies en de transformaties die Zwarte, Migranten- en Vluchtelingenvrouwen (ZMV-vrouwen) teweegbrachten te documenteren, te analyseren en te bevestigen. We schrijven nu ZMV in plaats van zmv, om aan te geven dat het een naam betreft en om, zonder de verschillende categorieën homogeen te maken, naar bestaande gemeenschappen te verwijzen die ervaringen van uitsluiting met elkaar gemeen hebben.

Caleidoscopische visies richtte een scherpe lens op kwesties die ZMV-vrouwen in het laatste kwart van de twintigste eeuw op de feministische en multiculturele agenda plaatsten. De auteurs belichtten de uitsluitende praktijken op basis van gender, ‘ras’, klasse en seksualiteit, die ZMV-vrouwen tegenkwamen in diverse Nederlandse instituties zoals het onderwijs en de kunsten. Daarnaast focuste het boek zich op de zelforganisaties en collectieven die ZMV-vrouwen vormden om een vuist te maken tegen deze uitsluiting, en

op identiteitsvorming. De oorspronkelijke tekst van *Caleidoscopische visies* wordt hier in zijn originele vorm herdrukt, omdat het oorspronkelijke boek al lang niet meer verkrijgbaar is terwijl de inhoud nog steeds uiterst relevant is.

In deze inleiding bij de heruitgave van *Caleidoscopische visies* kijken we terug op de receptie, de betekenis en de contexten van het boek en de veranderende terminologie van belangrijke kernconcepten – gender, ‘ras’/etniciteit, klasse en seksualiteit – waarvan intersectionaliteit gebruikmaakt. We vragen eigenlijk: waar en hoe heeft intersectionaliteit in de afgelopen drieëntwintig jaar in Nederland een leven geleid?

‘Een boek waarmee ik weer kan ademen.’¹ Zo omschreef Nawal Mustafa, postdoc aan de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Vrije Universiteit, wat het betekende om, vanuit Groningen in Amsterdam aangekomen, dit boek te ontdekken. Als tiener in Winschoten was Nawal in de bibliotheek naarstig op zoek naar boeken die haar iets konden vertellen over vrouwen zoals zijzelf, een jonge zwarte vluchteling. Tevergeefs. Ze vertelde dit tijdens een weekend van rondetafelgesprekken ter voorbereiding van deze heruitgave van *Caleidoscopische visies*. Om deze nieuwe inleiding te schrijven nodigden wij, de oorspronkelijke redactie, twee collega’s uit die ons al vaker hadden verteld hoe belangrijk het boek, vanuit hun positioneringen, voor hen was. We wilden een zo gelaagd mogelijk beeld presenteren van wat er na 2001 allemaal met *Caleidoscopische visies* was gebeurd en verwelkomden daarom de inbreng van Nawal en ook die van Sarah Bracke, hoogleraar in de sociologie van gender en seksualiteit aan de Universiteit van Amsterdam. Een weekend van rondetafelgesprekken tussen drie generaties feministen.

De heruitgave van dit boek ligt ons om meerdere redenen na aan het hart. De relevantie van intersectioneel denken is, zoals gezegd, in de laatste decennia steeds groter en onontkoombaarder geworden, hoewel dat niet betekent dat het steeds op een juiste manier ingevuld wordt. Tezelfdertijd

moeten we ook vaststellen dat het ‘culturele archief’ van ZMV-vrouwen in Nederland waarin het boek thuishoort, steeds vager werd. Het is belangrijk dat dat archief weer leesbaar gemaakt wordt. Met het culturele archief bedoelen we hier heel letterlijk een opbergplaats van bijdragen die ZMV-vrouwen en bondgenoten aan kennisproductie aan de Nederlandse samenleving geleverd hebben. We kunnen het ons niet permitteren dat die bijdragen verloren gaan.

INTERSECTIONALITEIT EN MAATSCHAPPELIJKE CONTEXT

Met de uitgave van *Caleidoscopische visies. De zwarte, migranten- en vluchtelingenvrouwenbeweging in Nederland* op 8 maart 2001 kwam een grote wens uit van de redacteuren. Een hartverwarmende, volle zaal in het Tropentheater (voorheen het Soeterijtheater) in Amsterdam omarmde het boek tijdens de presentatie. Eindelijk was er een boek dat we zelf graag wilden lezen en waarvan we wisten dat het nog niet bestond. We introduceerden de term intersectionaliteit en gaven aan in welke domeinen een Nederlandse intersectionele praktijk zoal te vinden is. We zagen intersectionele praktijken terug in bijvoorbeeld kunstacademies, activistische netwerken, genderstudiesopleidingen, vrouwen-netwerken en in een enkel geval in beleid.

In 2024 is *Caleidoscopische visies* nog steeds het enige boek in zijn soort. Terwijl er in die drieëntwintig jaar toch heel veel gebeurd is: in Nederland komt de anti-Zwarte Piet-beweging op, eerst in 2008 met een kritische tentoonstelling in het Van Abbemuseum, en definitief in 2011, en het protest ontwikkelt zich door tot een tweede antiracismebeweging. Ook klasse als sociale categorie wordt weer belangrijk. En het feminisme kan zich laven aan nieuwe belangstelling. Bijzonder is dat dit eenentwintigste-eeuwse feminisme nu veel meer intersectioneel is geworden, in ieder geval in naam en zeker bij de nieuwe generatie denkers, activisten en kunstenaars – menig bio op sociale media getuigt daarvan. Juist daarom verbaast